

VELKOMMEN TIL SETERS PÅ TYRISHOLT

Navn: _____

Klasse: _____

Stølsvidda

Tyrisholt og seterdrift

For omtrent 100 år siden var det 45 000 setrer fordelt over på vårt langstrakte land. I dag er Tyrisholt er en av de 900 setrene som er igjen i Norge og stedet dere skal bli bedre kjent med.

Tyrisholt hører til Ulnes og Svennes sameier. I dag er det fem støler som er i drift, fire med melkeproduksjon og et bruk med ammekuer. Her vil du kunne se ulike typer bygninger fra ulike årstall. Den eldste bygningen er *Paihytta* som er oppført i 1910. Hytten ble oppført av en norsk konsul i London (**konsul er det samme som en diplomat**) som dreiv med småviltjakt til fjells.

Seterdriften har røtter helt tilbake til 1000- tallet. Siden den gang har stølsdriftene opplevd nedgang og oppgangstider, for eksempel før og etter Svartedauden og ikke minst hvordan landbruket har endret seg de siste tiårene. Siden industrialiseringen av jordbruket fra midten av 1900-tallet, har det skjedd mye i forhold til forurensning og økt press på naturressursene. Med tyngre og mer effektive redskaper som større traktorer, ploger, slåmaskiner. Disse førte at arbeidet ble lettere og mer effektivt for bonden. Bakdelen med dette var at antall dekar/areal matjord ble redusert. Jordbruket skulle effektiviseres.

Beitedyr

På Stølsvidda var det også tidligere mange geiter på beite. Dyrene som er på stølen i dag er i hovedsak kuer. På Tyrisholt er det i dag 4 støler som driver med melkeproduksjon og en støl som kun har ammekuer (Fortalt av Bjørg Marie Rye 24.05.23).

Selv om stølsdriften og seterkulturen ønskes å bevares, så vil en i dag kunne se at mye av utstyret som blir brukt er fornyet og brukt sammen med noe eldre redskaper.

Noen oppgaver de kan snakke høyt om, gjerne sammen to og to?

1) Har du noen forslag på hvilke redskaper man brukte på gården før?

2) Vet du hvilke redskaper bonden bruker i dag?

Landskapet og klimaet på Stølsvidda

Landskapet på Stølsvidda er variert, som avhenger av himmelretninger og hvor høyt det ligger. For eksempel i den nordre delen av Stølsvidda er det preget av åpent og treløst terreng, med koller, myrer og heier. Noe lavere i terrenget vil man finne fjellbjørkeskoger, glisne granholt, heier, mindre myr og enkelte grove furutrær.

«Typisk innlandsklima» og jordsmonn

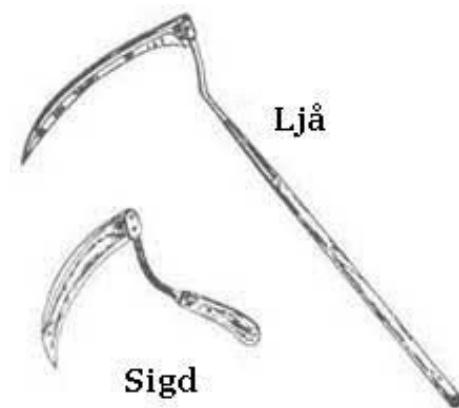
Stølsvidda ligger på om lag 800-1100 meters høyde og vest i Valdres. Temperaturen, fordampingen og fuktigheten synker jo høyere man kommer. Klimaet på «Stølsvidda» har det vi kaller «et typisk innlandsklima». Med dette mener man kalde vintre og forholdsvis varme somre med moderate nedbørsmengder. Størstedelen av nedbøren kommer i perioden mai-september, som blant gir gode forhold for planteproduksjon. Noe av grunnen til hvorfor det er god dyrkingsjord og gode beiter, må en gå tilbake til før istiden. Før siste istid tyder det på at store deler av stølsvidda var furuskog. Det som bekrefter dette er at en kan finne grove furustammer på 1-2 meters dyp i myrer. Jordsmonnet er av blant annet fylittmorene som er rikt på finmateriale uten store blokker.

Høsting

Før maskinparken og vegforbindelsen ble slik som den er i dag, ble gressmyrene rundt stølene beitet og slått med ljå. Som du ser under, vil du se et eksempel på tørking av høy. Etter at gresset ble slått med ljå, ble det hesjet og hengt opp i en hes. Som på bildet.

I dag blir området rundt stølen i stor grad beitet av dyrene, men noen steder blir gresset slått og pakket med rundball. For å ivareta natur- og kulturlandskapet er det viktig at fjellbeita blir beita og høsta. Dette er et viktig grunnlag for å hindre gjengroing av området og utmark.

Figur 1 Bildene viser en ljå og en sigd.

Ljåen brukes til å slå gress eller korn med. Det fins to ulike typer ljåer, en med langt skaft, som kalles «langorv» og en med kort skaft som kalles «stutturv».. Sigden var effektiv med innhøsting av korn til dyrene.

Stølsvidda er også kjent for å ha et stort mangfold av fuglearter, og derfor er det et kjent og spennende området for orientologer. (Orientolog er en som er spesialist på fuglearter).

Litt «på sida» oppgaver. Bruk gjerne søkemotorer.

1) Når var siste istid?

Svar: _____

2) Hvordan blir morener dannet?

Svar: _____

3) Bruk google. Kan du finne fem ulike fuglearter som lever på Stølsvidda? Er noen av disse rødlistearter?

Svar: _____

3) Hvordan har nedbøren endret seg på Stølsvidda de siste 30- årene? Kan du se noen merkbare endringer? Bruk google. Tips yr

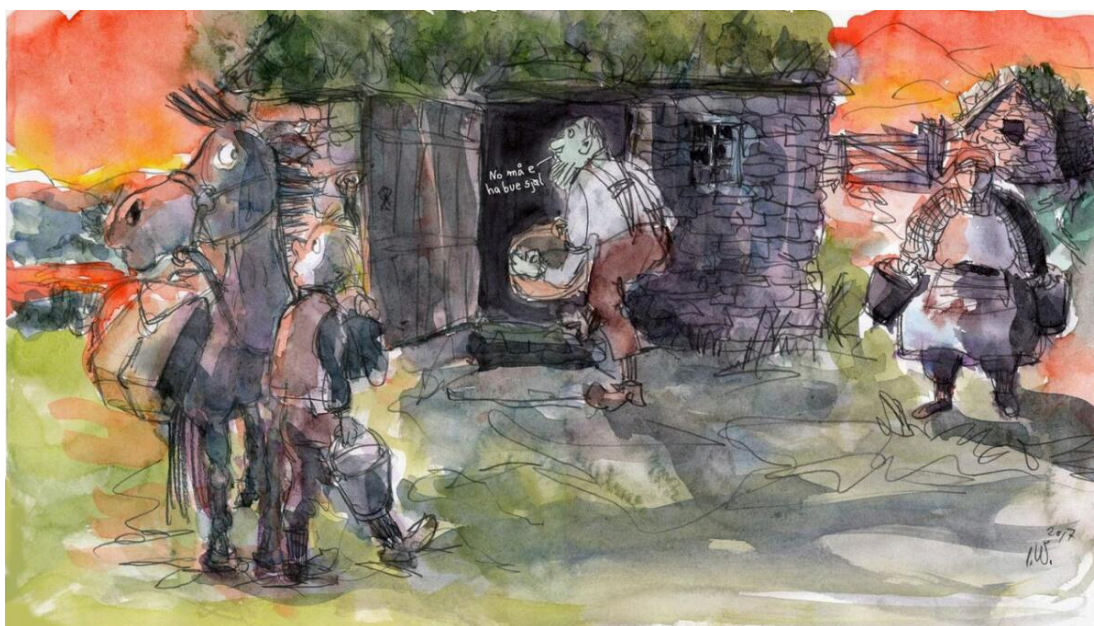
Svar: _____

Stølslivet

Det var stor stas for store og små å flytte til setra på sommeren. Barna startet med å pakke flere dager i forvegen, slik at de fikk med seg det viktigste lekene. Selv om hele familien gledet seg over å flytte seg selv og krøttera til setra var det mye som skulle planlegges. De voksne måtte sørge for at maten og kaffimaten som ble laget til de hjemme holdt seg over lengre tid. Det var alt fra klær for store og små til redskaper de hadde bruk for, som for eksempel separator og oljekanner. Flyttelasset ble kjørt dagen før med hest og vogn, der også kattene, hønsene og grisene fikk plass. Under flyttingen var det en kone som pyntet seg med hvit skjorte og rustestakk dagen de gikk til fjells.

På setrene var det mye arbeid som stell av slåttemark og dyr, samt ysting. Møteplassene var mange. De samles for å høre på radio og samles for å vente på melkebil. Barna lekte mye ute i naturen, lagde hytter både ute og inne i fjøset når dyrene var på beite. Leker som pil og bue, gjemsel, bygde demninger og laget fossefall. Noen ganger ble leken avbrutt og barna måtte hjelpe til med gårdsarbeidet. Når kvelden kom ble det sagt at barna måtte inn, fordi Haugafolket ikke likte støy og leven på kveldstid.

Haugafolket blir også kalla huldrefolket. De er små underjordiske vesen som er kjent for å ha gode relasjoner til dyrene sine og som tar godt vare på naturen.

Budeia

Visste du at alle setrer har ei budeie? Budeia kan i dag både være en mann eller en dame.

Budeia var som oftest en dame og det var hun som bestemte og hadde mye kunnskap om livet på setra. Hun visste mye om vær og vind, beiter, huggorm og myrhull som dyrene kunne sette seg fast i.

Under stell av dyrene og melkingen skapte budeia gode relasjoner til hver av dyrene sine. Gode relasjoner vil si at hun ble kjent med de, og dyrene ble kjent med budeia. Og på den måten var det lettere for hun å lokke på dyrene og stelle og melke de. Før melket nemlig budeiene kuene for hånd, og da var det viktig at ku og menneske var trygge på hverandre for å unngå unødvendig spark fra ku.

Mens dyrene var på beite, måtte budeia separere melken for å så lage ost, rømme og kinne smør. Dette for at melken ikke skulle bli ødelagt og bli bevart best mulig. Dette var før det ble vanlig med rørmelkeanlegg. Rørmelkeanlegg vil si at melken går direkte fra spenen til kuene til melketanken gjennom rør.

IKKE BARE SLIT

Det var også vanlig at karane kom til fjells på lørdagskveldene. Da ble det laget til fest og spilt opp til dans. Dette var også vanlig på høsten. Da ble budeiene hedret for sin innsats gjennom sommeren.

Skriveoppgave

Skriv en fortelling som omhandler budeia og Haugafolket.

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

Behandling av råvarer.

Når vi vasker oss på hendene, vet vi at vi vasker bort blant annet virus og dårlige bakterier.

Når bonden melker kuene, er det viktig at bonden har rene hender og at spenene til kuene er rene før de melkes. Om ikke kan melken fort inneholde unyttige bakterier eller sopp, som kan gjøre melken dårlig.

Dårlige bakterier kan spres gjennom mat og drikke, dårlig hygiene eller innsekt. Melken inneholder også **gode bakterier**, det er de bakteriene som gjør at maten blir god og smaker godt. Disse bakteriene er også viktig når en skal lage surmelk, yoghurt og gjærbakst.

Spørsmål til teksten:

1) Hva er gode bakterier?

2) Hvorfor er det viktig med god hygiene (vaske seg på hendene)?

Hva gjør man med melken?

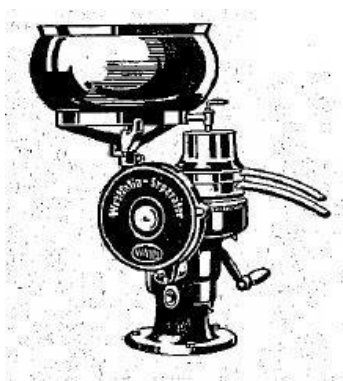
Når bonden eller budeia er ferdig å melke, blir den spenvarme melken separert. Før ble det brukt en manuell separator, hvor de måtte sveive for hånd. Mens i dag brukes det elektrisk separator, som skille skummamelken fra fløten. Fløten lager vi smør av.

På setrene blir fløten brukt til å lage rømme av. For å få rømmen sur blir det brukt en spesiell bakteriekultur som for eksempel seterrømme eller kulturmelk som du får kjøpt i butikken. Dette for at rømmen skal få den rette smaken.

Om vi separerer 10 liter melk, vil 1 liter bli fløte og 9 liter skummamelk.

Rømmen eller melken må stå en til to dager i romtemperatur for å bli sur. Når den er blitt sur må den lagres kjølig for å unngå å bli ødelagt.

Av skummamelken kan man skille ut ostemasse og det som da blir igjen blir kalla myse. Ostemassen bruker man til å lage hvitost av og av mysen lager man prim og brunost.

Figur 2 elektrisk separator. Den skiller ut fløten og skummamelken.

Figur 3separator før den elektriske kom.

Spørsmål til teksten

Hva kan vi lage av melk?

Hva blir smør laget av?

Noen bilder av gammelt og moderne ysteutstyr som du kanskje har sett før?

Tvore, den brukte de til å røre i melken med.

Moderne ystekar, hvor de slipper å røre for hånd.

Figur 4 primsleiv

Figur 5 Tilsetter osteløpe i hvitost.

Jern og jernvinning

For omtrent 2500 år siden tilbake til sein steinaldertid (og jernalderen, altså flere hundre år før Kristi fødsel var det storindustri på jern i Norge). På Stølsvidda finnes det mange kullgroper og anlegg etter jernvinning, da blant annet på Tyrisholt. Det viste seg at myrmalmen på Stølsvidda var av god kvalitet. En kan ofte se om det er myrmalm i myrene, ved å se etter myrvann som er rustfarget. Dette bidrog til at letingen etter myrmalm ble forenklet. For hver høst da myrene hadde frosset, gikk folk med jernstang eller spett og stakk de ned i myra. Når de traff malm, kunne de høre på klangen hvilke kvalitet malmen hadde. Områdene ble markert, slik at de lett skulle finne tilbake når de skulle hente ut malmen.

«Fra malm i myra til stål i smia»

Myrmalm stammer fra jern- og manganfobindelser i forvitrede mineraljordarter. Utløsningen kan skje på den kjemiske måten eller ved hjelp av mikroorganismer. Innen visse pH verdier vil jernet finnes løst ved Fe^{2+} og mangan som Mn^{2+} . Disse vil da transporteres med grunnvannet. Om grunnvannet er oksygenrikt eller om det er overflatevann vil det felles ut jern og mangan som krystalliseres.

For å vinne ut jern måtte de bygge ovner. De brukte trekull, karbon som reduksjonsmiddel. Dette ble da brent av fra ved inne i ovnen, eller ble fremstilt i mile. Ovnen de brukte ble bygget av stein, isolert med leire og ytre isolasjon av torv.

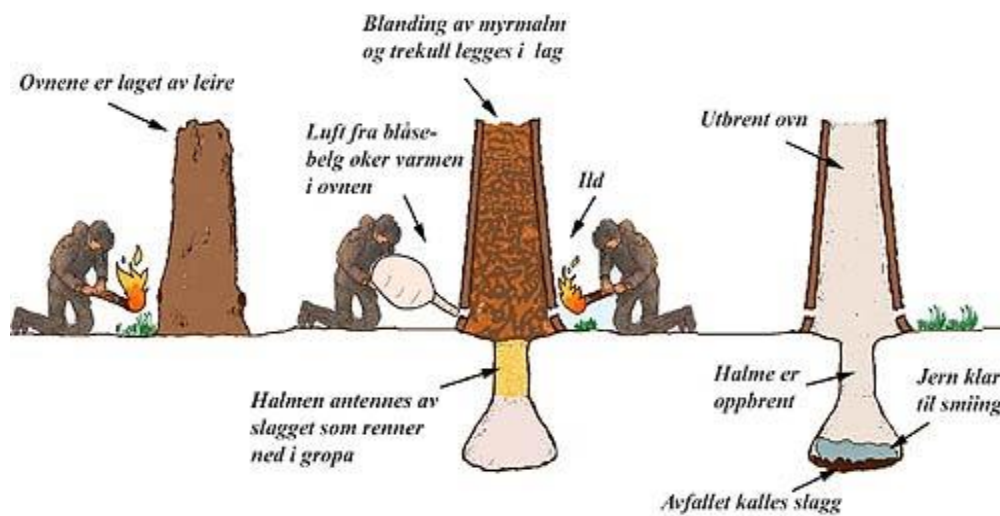
Men hva brukte de malmen til?

Jernmalmen fant de i myrene på høsten. For å vinne ut jern, måtte de ha god tilgang på brensel. Jern brukte de til å lage redskaper som sigd, ljå, spader, kniver og liknende.

Jernutvinning

Stølsdrifta har trolig vart helt siden jernalderen eller middelalderen. Den intensive stølsdrifta skapte et visst behov for brensel og beiteområder. Stølsområda i Valdres er et av de største områdene for jernutvinning og hvor en finner kullgroper. Det ligg oftest flere kullgroper sammen som er deler av jarnvinner. Her vil en ofte se tegn på slagghaug, rester av jarnomn

og en flate hvor de en gang sto en arbeidsbu. Mye av jernet som ble utvinnet i Valdres, ble sammen med jern fra Trøndelag eksport til utlandet.

Oppgaver:

- 1) Ut i fra det du har lest, hvorfor tror du jernutvinningen var sentral for menneskene i jernalderen og livet deres?

Svar:

- 2) Har du noen eksempler på hvilke redskaper de lagde og de hadde behov for?

Svar:

Praktiske oppgaver knyttet til temaet vil du få av læreren din.

Fint om du kan svare på disse spørsmålene til slutt og levere dette arket til læreren din

1) Hva har du lært med å gjøre oppgavene i heftet?

Svar:

2) Hva lærte du under dagsbesøket på Tyrisholt?

Svar:

3) Er det noe du ønsker å lære mer om i etterkant av arbeidet med heftet og dagsbesøket?

Svar:

4) Er det noe du synes kunne vært gjort annerledes som du kunne lært mer av?

Svar:
